

CHRISTIAN CASSUBE
BOGHANDLER I KØBENHAVN 1650–1693

AF

INGRID ILSØE

I sidste halvdel af det 17. århundrede prægedes den danske boghandel og forlagsverden af fire egentlige boghandlere: Christian Cassube, Peter Haubold, Daniel Paulli og Christian Geertzen, alle bosat i København. De tre sidstes virksomhed er blevet nærmere behandlet i Fund og Forskning XXV, 1981, mens Christian Cassube her kun blev perifert omtalt. Om Cassube, hvis virksomhed falder fra sidst i 1640erne og til 1693, er der nemlig på forskellig vis fundet så meget materiale bevaret, at det er muligt mere indgående at beskrive hans forretning, som hidtil hovedsagelig har været behandlet i forbindelse med omtale af hans salmebogsudgivelser.¹⁾ Kilderne til hans virksomhed er i hovedtræk følgende: 1. De privilegier Cassube erhvervede på udgivelse af bøger og handel og diverse ansøgninger herom.²⁾ – 2. To trykte auktionskataloger over bøger og forlagsskrifter m.m. i Cassubes forretning, 19.5.1690 og 4.7.1693.³⁾ – 3. Den af Cassube bekostede ligprædiken over hans hustru Anna Ziemers.⁴⁾

Etablering og jagt på forlagsrettigheder

Christian Cassube var som flere andre danske boghandlere i det 17. århundrede indvandret tysker, født i Meltz i Mecklenburg af præsteslægt. Hvornår han er kommet til Danmark vides ikke med bestemthed, men fra 1648 foreligger de første vidnesbyrd om hans virksomhed i kongeriget, idet en udgave af den tyske digter Heinrich Alberts „Poetisch-Musicalisches Lustwaldlein“ i dette år annonceredes til forårsmessen i Leipzig som udkommet i „Christiania in Norwegen: Christian Cassuben“.⁵⁾ Samme år indgik Cassube i København ægteskab med Anna Ziemers, der ligeledes stammede fra Mecklenburg og som havde opholdt sig 10 år i Danmark, 5 år i huset hos boghandleren Joachim Moltke og 5 år hos præsten for den tyske menighed Simon Hennings.⁶⁾ To år senere 23.9.1650

fik Cassube skøde på en ejendom ved Nicolai kirke, hvor han derefter til sin død 1693 havde bolig og forretning. Ejendommen blev i grundtaksten for 1661 takseret til 260 rdl.⁷⁾

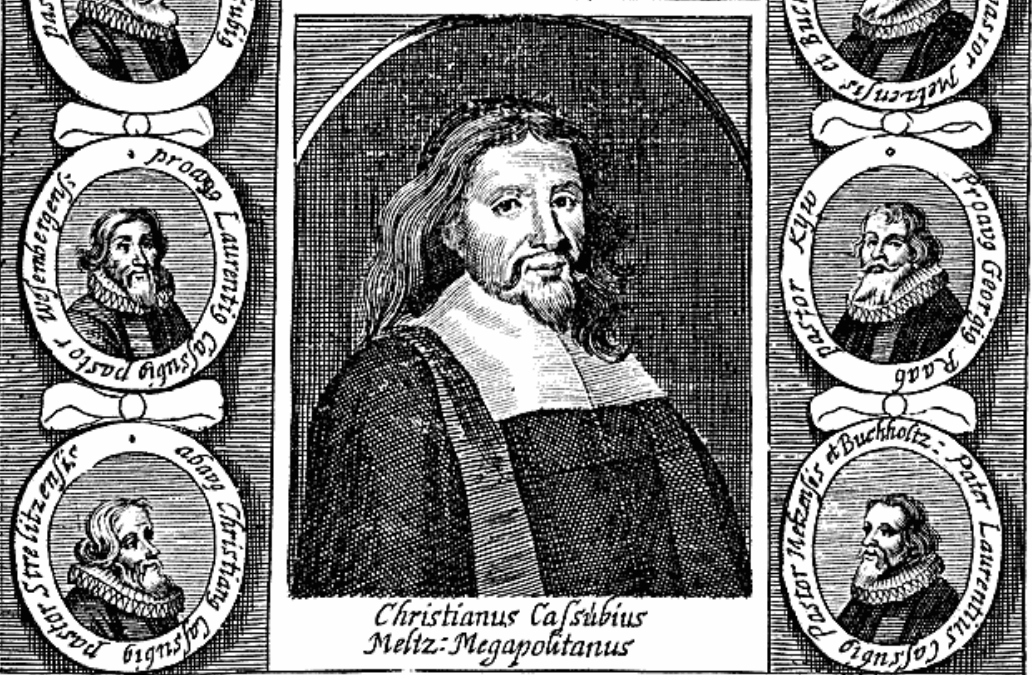
Sin løbebane som forlægger har Cassube for alvor startet omkring eller lidt efter 1650. Det ovenomtalte værk af Heinrich Albert er der indtil videre ikke fundet bevis for er udkommet. Hans første større forlagsudgivelse er derfor sandsynligvis kvartudgaven af Jens Lauridsen Wolfs populære Norgesbeskrivelse „Norrigia illustrata eller Norriges med sine underliggende Lande oc Øer, kort oc sandfærdig Beskriffelse“, der 1651 udkom i København „Paa Christian Cassubens Bekostning“. Året efter, 19.9.1652, erhvervede Cassube sit første privilegium på udgivelse af en bog, Poul Andersen Medelbys „Ungdommens Postil“, og i de følgende år frem til 1670 ansøgte han jævnligt om privilegier på udgivelse af bøger. Da ophavsret i almindelighed ikke eksisterede, førte konkurrencen jævnligt til eftertryk, d.v.s. optryk af andre udgiveres skrifter til skade for de oprindelige udgivere, således som det fremgår af Jens Lauridsen Wolfs nedenfor citerede afståelseskort. Forfattere og forlæggere kunne kun beskytte deres rettigheder ved at erhverve udtrykkelig eneret på udgivelsen ved kongeligt privilegium, som regel gældende 10–20 år. Cassubes ansøgninger om privilegier i den første periode af hans virksomhed må derfor ses som et forsøg på at konsolidere forretningen i konkurrence med de to på dette tidspunkt veletablerede københavnske boghandlere Joachim Moltke og Jørgen Holst. Talmæssigt er det ikke mange bøger Cassube fik privilegium på, ialt 15 titler. Til gengæld er der tale om efterspurgte, letafsættelige forlagsartikler som den ovennævnte postil af Poul Andersen Medelby, der allerede i første halvdel af det 17. århundrede var udkommet gentagne gange. I ansøgningen om privilegium på denne bog anfører Cassube, at han af „atschillige Norscke Folck“ er blevet opfordret til at udsende en ny udgave, fordi den ikke har været til at opdrive i de sidste 6 år, og at en mand i Norge har sendt sit eksemplar til Cassube, for at han kunne lade den genoptrykke og sende 100 eksemplarer op til forhandling i Norge. Denne begæring vil Cassube gerne efterkomme „Mange Norscke Indbyg-

På modstående side: Til ligprædikenen over sin 1676 afdøde hustru lod Cassube spendere dette kobberstukne portræt af sig selv omgivet af sine gejstlige forfædre i små medaljoner og forsynet med diverse fromme skriftsteder. Trekanten over portrættet er symbolet på treenigheden og rummer de hebraiske bogstaver for navnet Jahve. I de derfra nedstrømmende nådestråler anføres, at Cassube ved Guds førelse og Hans kgl. Majestæts privilegium er boghandler i det dansk-norske rige. Misbilligende skriver Camillus Nyrop (note 1), der ikke var nogen beundrer af Cassube, at dette „desværre“ er det eneste kendte boghandlerportræt fra det 17. århundrede. Om lignende stik i mindre format se s. 59.

itzensi Augustā Confess: et Librum Concordia Subscripsit

*ad Deo
Ser: Reg: Mai:
Convet Privi: Bibliopola
P Regni: Dan: et Norwegia*

*Jerem. 20. v. 10. Sudiui Contumelias Multorum
Jobi 16. v. 19: Ecce enim in Caelo testis meo
1 Cor. 10. v. 33 Non pro mea ipsiq utilitatem Sed Multorum
Symb: GOTTES FUEGEN MEIN GENUEGEN*

*Divam non moriar. Jesus Mea Vita Salusque.
Epist: Petri 1 Cap: V: v: 2.: Pascite Gregem Dei etc*

gere til opbyggelse“, fordi mange bor så langt fra kirkerne, at de kun få gange om året kommer til kirke, eller de er hele sommeren på rejse mellem Nordlandet og Bergen. Forudsætningen herfor er dog, at han kan få et kongeligt privilegium på bogen som sikkerhed for at andre ikke lader den eftertrykke og derved profiterer af hans arbejde. I ansøgningen understreges det, at titelbladet på det eksemplar, han har lånt, viser at ingen anden har privilegium på den. Som allerede nævnt fik han privilegiet og den nye udgave udkom 1653.⁸⁾

I de følgende år fortsatte Cassube med og uden privilegier sin forlæggervirksomhed. Herunder kom han i karambolage med byens førende boghandler Joachim Moltke om en af de åndelige håndbøger, som var så overordentlig populære. Sådanne håndbøger bestod af en salmebog, flere forskellige bønnebøger, uddrag af kendte opbyggelsesbøger samt tekster plukket ud af Bibelens forskellige bøger, f.eks. Skabelseshistorien, Ruths bog, Davids salmer, Højsangen, Lidelseshistorien. Antallet af „bøger“ i en åndelig håndbog kunne derfor let blive ret betragteligt og nemt forøges fra udgave til udgave. Striden med Moltke om en sådan håndbog omtaler Cassube udførligt i en ansøgning, som han indgav 1659.⁹⁾ Bogen var udgivet under titlen „Kircke-, Huus- og Wandrebog“ af bogtrykkeren Melchior Winckler. Efter dennes død 1650 afkøbte Cassube hans sønner deres arvedel, hvorved han erhvervede 1000 eksemplarer. Da disse nogle år efter var udsolgt, mente Cassube sig i sin gode ret til at udsende en ny forøget udgave, siden Wincklers arvinger ikke fortsatte forretningen. Imidlertid havde Moltke anfægtet Cassubes ret hertil med den begrundelse, at Winckler i sin tid skulle have bedt Moltke om tilladelse til udgivelsen. Selvom Cassube mente, at dette næppe kunne være tilfældet, bl.a. fordi Winckler 1649 havde fået kongeligt privilegium på bogen, havde han måttet gå med til et forlig, der gik ud på, at han kunne lade bogen trykke så ofte han ville mod at give Moltke 50 eksemplarer af hvert oplag; men han måtte ikke forøge den og ikke søge om privilegium på den.

I første omgang formåede Moltke, på et ret tyndt grundlag kan man synes, at forhindre Cassube i at få eneret på den eftertragtede forlagsartikel og samtidig sikre sig selv et antal eksemplarer til forhandling. Men som ansøgningen fra 1659 viser, var Cassube ikke den der gav op, idet han åbenbart har set stort på, at han i forliget med Moltke var gået ind på ikke at søge om privilegium på bogen. Ved denne lejlighed bar hans ihærdighed frugt, måske fordi Wincklers privilegium kun var gældende i 10 år fra 12.3.1649, og derfor kunne betragtes som udløbet.¹⁰⁾ Tre andre bøger, som Cassube ved samme lejlighed søgte om eneret på var: en ny udgave af Hans Thomissøns salmebog, en meget yndet bønnebog „Tolff aandeli-

ge Betenckninger“ af Philip Kegelius i et format den ikke før havde været trykt i og forøget med en salmebog, og endelig en ny udgave af Jens Lauridsen Wolfs andagtsbog „Seqvere me“. Den sidste havde Cassube allerede 1652 købt forlagsretten til. Som bevis herpå vedlagde han ansøgningen følgende oplysende afståelsesbrev fra Wolf:

Effter som ieg Jens Lauritzsøn W. Bogfører her udj Kiøbenhaffn haffuer for naagle Aar siden Colligeret en liden Psalme Baag, hues Titel er Seqvere me, med en liden Bønne Baag huos, samme liden Baag loed ieg bekoste at Trycke huos Tyge Nielssøn i det aar 1631, oc der den var forhandlet, haffuer ieg den siden igien naagle gange ladet oplegge oc bekoste, oc for det sidste loed ieg den huos Salomonem Sartorium oc oplegge oc bekoste, oc blef der da set paa den, at ieg den oc nu bekosted; Men der Salomon Sartor ved døden var afgangen, da vnderstuoed Melchior Vinckler sig mig v-affuidende den at trycke, huilcket icke sæduanligt oc brugeligt er, at naager vnderstaar sig foruden Autoris Minde, tilladelse eller forloff oc Videnskaff enten selff eller ved andre at lade oplegge eller trycke de Bøger, som en haffuer hafft aller først Vmage med at sammen skriffue oc det udj en bequem oc angenem format. Da efther som jeg nu formedelst min høye alders tiltagelse slar mig dag efter dag fra Verden oc acter mig icke den mere at verlegge oc til Trycken at bekoste, haffuer ieg efther venlig begiering oc anholden fra mig oc mine Arffuinge affstaad den for nøyactig betalling til Christian Kassuben oc hans Arffuinge, oc den ham beuilged oc samtyckt at gjørre sig oc dem den saa nøttig udj deris tid, som hand eller dee best kan i alle maade. At dette saaledes aff mig i alle maade samtyckt oc beuilged er som forskreved staar, det vidner ieg med min egen haand oc Seyel her neden vnder. Actum Kiøbenhaffn den 8. Octob. 1652

Jens Lauritzsøn Wolf ...

Ansøgningen blev imødekommet i et privilegium af 28.8.1659.¹¹⁾ Dermed havde Cassube for alvor fået mulighed for at konkurrere med Moltke med hensyn til åndelige håndbøger og de såkaldte „fuldkomne“ salmebøger, som denne var ophavsmanden til. På dette felt havde Moltke i omtrent 30 år været stort set enerådende, men nu fulgte Cassube ivrigt hans eksempel, dels med nye udgaver af den ovenomtalte åndelige håndbog og dels 1661 med „En ny oc fuldkommen Dansk Psalme-Bog, hvorudi findes Mester Hans Thomæsøns, samt oc alle andre Danske aandelige Psalmer oc loffsange“, ligeledes udsendt i stadig forøgede udgaver i de følgende årtier.¹²⁾ Også Jens Lauridsen Wolfs bog „Seqvere me“ udsendte Cassube få år efter privilegiets udstedelse i en ny udgave 1662, der dog

ikke er bevaret.¹³⁾ Derimod synes han ikke slet så hurtigt at have udnyttet retten til at udgive Kegelius' „Tolffaandelige Betenckninger“, selvom han også førhen havde vist interesse herfor.¹⁴⁾ Bogen var i dansk oversættelse udgivet flere gange tidligere i det 17. århundrede, senest 1647 af Joachim Moltke, der 1645 havde fået privilegium på den i oktavformat. Dette er sandsynligvis grunden til at Cassube i sin ansøgning omhyggeligt understreger, at han har til hensigt at udsende den i et format den ikke hidtil har været udgivet i. 1661 udsendte Moltke en ny oktavudgave, og først fra 1667 – efter Moltkes død – kendes en udgave på Cassubes forlag, og nu alligevel i oktav.

I første halvdel af 1660erne gik boghandleren Jørgen Holst fallit og døde. Kort efter døde også universitetsboghandleren Joachim Moltke, og handelen fra hans forretning ophørte i løbet af et par år på grund af arvestridigheder. Herved fik Cassube chancen for yderligere at udvide sit sortiment med nogle store gangbare forlagsartikler fra disse to forretninger. I begyndelsen af 1664 fik han i fællesskab med universitetsbogtrykkeren Henrik Gøde og enken efter Jørgen Holst privilegium på Jesper Brochmands postil „Sabbati Sanctificatio“ i folio.¹⁵⁾ Hvad Luthers huspostil var for Tyskland, var Brochmands postil for Danmark og Norge i et par århundreder. Den var udgivet første gang i oktavformat 1635 af Moltke, der 1639 skaffede sig et privilegium på den, som han stadig sørgede for at få fornyet.¹⁶⁾ 1655 havde han og Jørgen Holst delt omkostningerne ved en folioudgave af postillen, således at Holst bekostede vinterparten og Moltke selv sommerparten. Dette forlagssamarbejde forklarer, at Holsts enke er sammen med Cassube og Gøde om privilegiet på bogen 1664. De tre's samarbejde synes dog kun at have været af kort varighed, måske forårsaget af indsigelse fra Moltkes enke og søn. De havde foreløbig overtaget forretningen og retten til Moltkes forlagsartikler, hvoriblandt forelå et større parti af Brochmands postil, ialt 651 eksemplarer.¹⁷⁾ I stedet fik Cassube sidst på året 1664 for sig selv alene privilegium på en kvartudgave. Ved samme lejlighed har han købt Holsts enke ud af foretagendet, som det ses af følgende skrivelse der har været indgivet sammen med hans privilegieansøgning:

At Alterbogen oc Brochmandi Postil in Quarto Icke Er mig Præjudicerlig huoraff Jeg faar den fierde Part Imoed Betalings Erleggelse, det vidner Jeg med min Egen haand herunder vnder[!] vnderschreffuen, Skeet udi Kiøbenhaffn den 1. December 1664.

Sille S[alig] Jørgen Holsts
Min egen handt¹⁸⁾

Det fremgår ikke af de undersøgte eksemplarer af Alterbogen 1652, som Moltke havde fået privilegium på 1645 (fornyset 1662), at Jørgen Holst har nogen andel heri.¹⁹⁾ Men skal man tro Sille Holst må det altså på en eller anden måde have været tilfældet. Hvorom alting er så fik Cassube ved denne lejlighed også privilegium på udgivelse af Alterbogen „med større Stiil end hidtil til brug i Norge“, og 1666 kunne han således udsende begge bøger.

I 1666 påtænkte regeringen at udsende en ny revideret udgave af lovbogen for Norge, sidst udgivet 1657 af Jørgen Holst. Cassube opnåede da i 1667 privilegium på udgivelsen af den nye redaktion, når den havde fået kongelig approbation. Han skulle være forpligtet til at lade den trykke i en god stor „læselig Tertie skrift oc reen ny Stiil“, som han straks skulle sørge for at skaffe, og han skulle sælge den „for et billigt oc lideligt Kiøb tilligemed andre hans Bøger oc Forlag“. Privilegiet var tildelt efter en ansøgning, hvori Cassube havde oplyst, at han lå inde med 300 eksemplarer af Jørgen Holsts udgave, som måtte makuleres, såfremt den nye udgave udkom.²⁰⁾ Da revisionen imidlertid ikke blev til noget, udsendte Cassube i stedet en lovsamling „Corpus juris Norvegicum“, som ikke synes bevaret. Efter en beskrivelse fra en senere tid var den sammensat af Jørgen Holsts udgave suppleret med andre af dennes lovtryk således: „1. Konning Christian IV. Norske Low-bog, 2. Konning Christian IV. Kircke-Ordinantz, 3. Konning Christian III. Reces, 4. Konning Frederik II. Sæe-Ret, 5. Konning Christian IV. Reces, 6. Konning Christian IV. Obne Bressve, 7. Konning Christian IV. Rigens Ret, 8. Konning Christian IV. Bircke Ret, 9. Cancellarii Bielkis Forklaring ofver Lougene, som findes imellem den Norske Lowbog oc Kircke-Ordinantz.“ Hele samlingen, der blev udgivet ca. 1669, har været forsynet med et nyt titelblad med oplysning om at den var „Colligeret aff Christian Cassuben oc findis hos hannem oc hans Arffvinger oc Fuldmæctige til kiøbs“. ²¹⁾ På lignende måde har Cassube fundet anvendelse for andre eksemplarer af Jørgen Holsts lovtryk med udsendelsen af en dansk lovsamling „Corpus juris Danicum“. Den synes at have udfyldt et behov, idet den kendes i oplag fra 1668, 1669, 1670 og 1671. Omfanget er varierende, formodentlig fordi eksemplarerne af nogle af lovtrykkene er sluppet op og i stedet suppleret med andre tryk.²²⁾

Privilegiet på Norske Lov er det sidste væsentlige privilegium, som Cassube skaffede sig. Ved tronskiftet 1670 fornyedes de alle for ham selv og hans arvinger i 20 år, indbefattet en bevilling på frihed for told på bøger og papir, som han siden 1664 havde nydt i fællesskab med Henrik Gøde. Vedlagt ansøgningen om fornyelse lå trykte eksemplarer af henholdsvis en

tidligere privilegiekonfirmation fra 1663 og privilegiet på udgivelsen af Norske Lov fra 1667, utvivlsomt fremstillet for egen regning, så at han ved rundskrivelser eller opslag kunne kundgøre sine rettigheder.²³⁾

Midlet til at skaffe sig bevågenhed var i øvrigt at dedicere bøger til højtstående personer i kancelliet eller ved hoffet. En række af Cassubes salmebøger er således dediceret til Frederik III og Christian V, andre er dediceret til indflydelsesrige personer som f.eks. Griffenfeld eller Erik Kragh, oversekretær i Danske Kancelli, og hans hustru. Af udgaven af Brochmands postil 1666 lod han tilmed fremstille et særligt gaveeksemplar til Frederik III trykt på stort papir, bevaret i Kgl. Bibl. Normaludgavens trykte dedikation til Erik Krag er udskiftet med en speciel trykt dedikation til kongen, og bogen er yderligere forsynet med et stik af Frederik III og titelkobberet fra Joachim Moltkes 1655-folioudgave. Indbindingen, som Cassube formodentlig har ladet udføre specielt, er grønt pergament med mønster i guldtryk.²⁴⁾

Nogle forlagsartikler. Eftertryk og fællestryk

Den populære litteratur var Cassubes foretrukne domæne, ikke mindst som allerede fremgået opbyggelseslitteraturen, der henvendte sig til alle samfundslag. Udover de ovenomtalte salmebøger og bønnebøger bekostede han bl.a. nye udgaver af Anders Arreboes „Davids Psalter“, Kirsten Munks bønnebog „Naadens Dørs aandelige Hammer“ og den danske oversættelse af Thomas a Kempis' „Kristi Efterfølgelse“, de to første endda i flere udgaver. Overhovedet var han på pletten, når gode gamle bestsellere var frie på markedet. Således udsendte han 1664 en ny udgave af Niels Mikkelsen Aalborgs populære „Medicin- og Lærebog“, som allerede havde været udgivet fire gange før, og omkring 1671 bekostede han en udgave af Anders Sørensen Vedels kæmpevisebog „It hundrede udvalde Danske Viser“. Viserne var yndet læsning, og Cassubes udgave var mindst den syvende i det 17. århundrede, den sidst kendte inden Peder Syv 1695 forøgede bogen til det dobbelte omfang.

1666 udgav han „Itzige Tids Secretarius, Det er: En ny oc fuldkommen Formular oc Titular-Bog“. Det er en af Cassube selv foretaget bearbejdelse af Niels Heldvads „En Ny oc skøn Formular-Bog“ (udgaver 1625, 1632 og 1650). Bogen er en art brevskrivningens takt og tone. Udover forklaringer på en række almindeligt anvendte „Latinske, Juristiske, Jydske, Tydske ord“ og en del eksempler på breve til forskellige lejligheder og kontrakter indeholder den et helt afsnit om „allehaande Høye Personers oc Mænds Tituler“ og omhyggelige anvisninger for hvorledes man bør titulere andre og underskrive sig alt efter sin stand og sit køn. For

eksempel er det „uhøfligt, grofft oc uforstandigt“ hvis en foged, skriver, borger eller bonde vil drikke dus med en herremand eller præst endsige „vilde dutzen hannem“ i sin skrivelse. Endvidere bør ingen kvinde tituleres med titler „som Mændene tilhøre, som ere: strenge, Mandhaffte, Vise, Forsictige, Høyvise, Høylærde, Rittermæssige“, selvom deres mænd fører sådanne titler. Nogle af benævnelserne ville kvinder nu også nok betakke sig for. Endelig bør „Tuctige Jomfruer, Fruer, sampt andre ærlige Quinder oc Møer“ aldrig i deres bønskrifter eller skrivelser til øvrigheder eller „andre Mands Personer“ bruge ordet underdanig, for det kan henregnes dem „icke aleniste til groff oc plump Uforstand, men ocsaa til Letfærdighed“. Istedet bør de bruge ordet ydmyg, „thi Quindfolck bør allene være deris Mænd underdanig effter Apostelens Formaning om Alting skal gaa ret til“. Cassubes bearbejdelse af Heldvads bog består hovedsagelig i en revision og stærk udvidelse af fortegnelsen over standspersoners titler, der i hans udgave er blevet til en selvstændig del af bogen.

Underholdende og oplysende skildringer af samtidens historie beregnet for det brede publikum hørte naturligvis også blandt forlagsskrifterne. Ovenfor er omtalt Jens Lauridsen Wolfs „Norrigia illustrata“, 1651. Umiddelbart efter svenskekrigene udkom på Cassubes bekostning præsten ved Vartov Anders Matthiesen Hørings to værker om Københavns belejring „Leyrs-Krantz“ (1660) og „Leyres Politie“ (1661). Med emne fra belejringen var endvidere præsten Henrik Madsen Wallensbechs „Diarium polemicum metricum obsidionis Hauniensis“ (1660). Det er en dagbog på vers med latinsk og dansk tekst sideløbende. Stoffet er således ordnet, at versene om begivenheder på samme dato i krigens forskellige år findes på samme side. Bogen er forsynet med kuriøse små træsnit, der gentages for at illustrere de stadig tilbagevendende situationer så som udfald, bombardement og lignende.

I sin iver for at skaffe sig gangbare forlagsskrifter gik Cassube ind imellem andres rettigheder for nær. Ovenfor er omtalt hans kontrovers med Moltke. Da konkurrencen jævnlig førte til eftertryk, kunne forfattere og forlæggere for at beskytte deres rettigheder udover at erhverve udtrykkeligt privilegium på deres udgivelser gøre opmærksom på, hvorledes den retmæssige udgave af en bog var til at kende fra eventuelle ulovlige eftertryk. Den kendte regnebogsforfatter Søren Matthiesen oplyser således i „En let Arithmetica eller Regnekunst“, der udkom 1696, at han for at forhindre nogen i at eftertrykke eller forandre noget i hans bog har ladet 12 sider stikke i kobber i bogens andet ark, og eksemplarer, der ikke er udført på denne måde, er derfor ikke hans bog. Kendt er også Daniel Paullis oplysning i anden part af Kingos „Aandelige Sjunge-Kor“ 1681, at kun de

eksemplarer af første part, som er trykt med rød og sort titel og forsynet med Paullis navn, er retmæssige, alle andre er eftertryk. Også overfor trykkeren måtte en forlægger gardere sig. Det fremgår f.eks. af det privilegium Anders Arreboes søn fik 25.5.1661 på faderens bog „Hexaëmeron“, hvor det påbydes, „Ej heller Tryckeren flere Exemplaria at trycke, end som paa Forleggerens Bekostning tryckt oc oplagt worder ...“.²⁵⁾

I lyset af disse forhold må Cassubes foretagender ses. Han har været ganske klar over, at visse bøger ikke uden videre måtte optrykkes. Det fremgår bl.a. af hans ovenfor omtalte ansøgning fra 1651 om privilegium på Poul Andersen Medelbys postil (jf s. 44). Men når han, som det flere gange er tilfældet, søgte privilegier på værker, som andre i forvejen havde eneret på, blot i et andet format eller trykt med „større stil“ eller „til brug i Norge“, viser det, at han forstod at finde smuthuller i systemet, hvorved han kunne skaffe sig rettigheder til eftertragede salgsartikler. At han for eftertiden er kommet til at stå som periodens eftertrykker par excellence, skyldes dét eftertryk han ca. 1680 lod fremstille af Dorthe Engelbretsdatters samling af åndelige digte „Sjælens Sang-Offet“ og hendes berettigede reaktion herpå.

Digtsamlingen havde hun i 1678 ladet trykke hos Michel Thomesen i Kristiania. Denne originaludgave er ikke bevaret, og Cassubes udgave er således det ældste tryk af bogen som kendes i dag.²⁶⁾ Den var trykt hos „salig Corfitz Lufftes Effterleffverske“ d.v.s. Cassubes datter Dorothea, som da var enke efter en af de mænd, som efter tur ægtede hende og overtog trykkeriet. Sit eftertryk forsynede Cassube med en apologi. Her anfører han, at da han var blevet frastjålet 40 eksemplarer af bogen i det tryk, som Dorthe Engelbretsdatter havde udgivet, var han nødt til at „lade oplegge dette Sang-Offet, icke for nogen umættelig Profit eller slem Vinding oc Begierligheds skyld ... men sandelig til Guds Ære oc dets Christ-elskende Læseris Forfremmelse“. Dorthe Engelbretsdatter, der på samme tid var ved at udsende en ny udgave, lod sig dog ikke formilde. Hun angreb i fortalen til den af hende udsendte andenudgave de „Ufuldkomne, ilde-medhandlede Exemplarier“, som Cassube havde udgivet „med saa mange u-maneerlig feyll, at det smerter mig igennem Marff oc Been, mit Sang-Offet jeg offret Gud, skal saa beskiesmes for U-mættelig Folckis Timelig profit skyld“. Dorthe Engelbretsdatter skaffede sig derefter på grund af eftertrykkene kongeligt privilegium på udgivelsen af bogen.²⁷⁾ Dette synes dog ikke ganske at have sat stopper for uskikken. Et tryk fra 1684 uden angivelse af trykker og forlægger kendes i to eksemplarer, det ene i Universitetsbiblioteket i Oslo, det andet nylig erhvervet til Kgl. Bibl.

Allerede på et tidligere tidspunkt havde Cassube imidlertid lavet eftertryk af andres bøger. I 1667 udkom i Christiania første part af den tyske opbyggelsesforfatter Heinrich Müllers „Geistliche Erquickstunden“ på dansk under titlen „Aandelige Spare-Timer“. Bogen var oversat og udgivet af præsten Peder Møller. Mindre end en måned efter udsendte Cassube et optryk forsynet med et særligt titelblad, hvoraf det fremgik, at denne København-udgave var bekostet af og kunne fås hos Cassube, og at den i modsætning til den norske udgave, der kostede 2 mark, kun kostede 1 mark. I en særlig dedikation til Frederik III samt til prinserne Christian og Jørgen anfører Cassube, at han har været nødt til at lave dette optryk, fordi den norske udgave af oversætteren solgtes til en ublu pris, som Cassube slet ikke ville forlange, ikke mindst fordi det i de kongelige privilegier, han havde fået, tilholdtes ham at sælge bøger til en rimelig pris (jf. priv. på Norske Lov 1667). Samtidig gjorde han opmærksom på, at hvis han kunne få en speciel kongelig befaling dertil – altså et privilegium – ville han lade resten af bogen udsende til samme rimelige pris. Cassube lod det ikke forblive herved, men indgav åbenbart en regulær ansøgning. I Kgl. Bibl. findes et udkast til en bevilling for Cassube på bogens anden og tredie del, dateret 10.11.1669.²⁸⁾ Den er ikke blevet udstedt, formodentlig fordi Peder Møller foranlediget af Cassubes geskæftighed forinden havde skaffet sig et privilegium på bogen med fortsættelse, dateret 29.6.1668. En samlet udgave udsendte Møller derefter 1669 med privilegiet trykt foran i bogen. I sit forord til anden del advarede han læseren mod Cassubes eftertryk, der kunne kendes på det større format og besynderlige læsemåder. På et senere tidspunkt må Cassube og Peder Møller dog være kommet til forståelse, for i 1681, mens Møllers 20-årige privilegium endnu havde gyldighed, kunne Cassube i fællesskab med Daniel Paulli udsende en ny udgave af hele bogen. Den har åbenbart været efterspurgt, og en samtidig læser gav da også bogen følgende høje vidnesbyrd: „Iblandt alle de danske Bøger, hvilke hidindtil ere ved Trykken udgangne, er der ingen (næst den hellige bibelske Skrift), i hvilken jeg finder større Fornøielse, end i D. Henrich Müllers Sparetimer.“²⁹⁾

Som eftertryk kan man derimod næppe betragte udgaven af den såkaldte „Brandenburgisk Bønebog“, som Cassube udsendte 1660. Bogen var en af Moltkes forlagsartikler, sikret ved privilegium 1639, der blev fornyet 1656 og 1662, begge gange for 10 år. Der er ikke noget, der tyder på, at Cassubes udgave ikke er udkommet i fuld forståelse med Moltke, som nok ville have vidst at hævde sine rettigheder, hvis han fandt, at man var gået ham for nær.³⁰⁾ Snarere har Cassube fået Moltkes accept mod en økonomisk godtgørelse, eller mod at Moltke fik et vist antal frieksemplarer til

forhandling. Trods kontroverser, når han forgreb sig på andres rettigheder, havde Cassube nemlig ofte samarbejde med andre boghandlere, især Christian Geertzen og Daniel Paulli. Ovenfor er nævnt hans samarbejde med Daniel Paulli om 1681-udgaven af Heinrich Müllers „Aandelige Spare-Timer“. Et par år efter har de på en eller anden måde delt udgifterne ved udgivelsen af en anden tysk opbyggelsesbog i dansk oversættelse, Joh. Mich. Dilherrs „Veyen til Salighed“ (ca. 1683), hvis titelblad i et eksemplar har „paa Danielis Paulli Kongl. Mayt. Boghandl. Bekostning“, mens et andet eksemplar har „paa Christian Cassubens Kongl. Mayt. Privilegerede Boghandl. Bekostning“. ³¹⁾ 1670 bekostede Cassube og Geertzen i fællesskab en oktavudgave af bibelen i dansk oversættelse, som Geertzen 1668 havde fået privilegium på. ³²⁾ Udover samarbejde om en række opbyggelsesbøger og salmebøger fremhæves deres forlagssamarbejde om udgivelsen af Peder Syvs „Den danske Sprogkunst eller grammatica“ (1685) og Henrik Gerners oversættelse af Hesiod (1670).

Via Cassubes restlager af danske bøger (nedenfor s. 60) er der fundet ialt 27 trykudgaver fra tiden 1669-88, hvor det af titelbladene fremgår, at Cassube har gjort fælles sag med sine boghandlerkollegaer. Han har af disse bekostet (d.v.s. er forlægger for) 13 udgaver, men i 8 tilfælde sammen med Geertzen, i 3 tilfælde sammen med Paulli, mens 2 annonceres „til kiøbs hos“ henholdsvis Geertzen og Paulli, der altså har været (med) forhandlere. Af de resterende 14 står Cassube i 13 tilfælde som forhandler med Geertzen eller Paulli (i tre tilfælde dem begge) som forlæggere eller medforhandlere, i et enkelt tilfælde med boghandler Liebe som medforhandler. ³³⁾ Oplysningerne kan ikke betragtes som fuldstændige, for så vidt som de beror på titelblade på tilfældigt bevarede eksemplarer, men er dog tilstrækkelige til at indicere, at de tre forlagsboghandlere, og åbenbart navnlig Cassube, i et vist omfang har fordelt forlagsrisikoen. Man tør vel formode, at betingelsen for at stå som medforhandler har været et tilsagn om at overtage en del af oplaget.

Med sin familie samarbejdede Cassube jævnligt. Det fremgår bl.a. af flere af hans forlagsartikler, hvor hans arvinger optræder som hans sideordnede med hensyn til forhandlingen. Det tidligst konstaterede eksempel er det før omtalte eftertryk af Heinrich Müllers „Aandelige Spare-Timer“ (1667). På det særskilt trykte titelblad oplyses, at bogen er befordret til trykken „udi Kiøbenhaffn af Christian Cassuben oc findis hos hannem, hans arffvinger oc Fuldmæctige til kiøbs udi Danmarck oc Norge“. Som fuldmægtig eller kompagnon kan der i dette tilfælde være tale om Cassubes broder Eggert Cassube, der var bosat i Bergen, og som gav sig af med boghandel. ³⁴⁾ I 1670erne og 1680erne forekommer vendin-

gen flere gange, hovedsagelig på forlagsartikler, der er trykt hos den på udgivelsestidspunktet fungerende første-universitetsbogtrykker, der var Cassubes svigersøn. Cassubes datter Dorothea, der 1671 var blevet gift med universitetsbogtrykkeren Jørgen Gøde, var nemlig tre gange gift. Imellem sine ægteskaber bestyrede hun selv trykkeriet, hvortil hun hver gang fik bestalling. Udover disse fællesforetagender lod Cassube også andre af sine forlagsartikler trykke hos datteren og svigersønnerne, f.eks. er Peder Syvs „Den danske Sprogkunst“ (1685) trykt hos Johan Philip Bockenhoffer, Dorothea Cassubes tredje mand. På disses forlagsartikler finder man til gengæld Cassube som forhandler, f.eks. 1681-udgaven af Niels Mikkelsens Regnebog, som første-universitetsbogtrykkeren havde privilegium på.

Forbindelser til provinsen og Norge

Cassube havde forretning i sin ejendom ved Nicolai kirke i København. Sin boghandlervirksomhed udstrakte han imidlertid som de andre københavnske boghandlere udover hovedstaden og dens nærmeste omegn, dels på omrejsende bogførermaner, dels ved kommissionærer. I St. Knuds kirke i Odense havde han stude 1675–86, og hvad Århus angår ses det af et par skifter efter bogbindere fra årene 1680 og 1684, at de skyldte penge for bøger leveret til videre forhandling eller til indbinding. De bøger, der er tale om, er hovedsagelig gudelig litteratur.³⁵⁾

Et nærliggende tillæg til det danske bogmarked var Norge, et område Cassube dyrkede fra første færd og måske overhovedet som første basis for sin forretning. Ovenfor er anført flere eksempler på, hvorledes han i sin forlagsvirksomhed tog specielt hensyn til dette marked: udgivelsen af Peder Andersen Medelbys „Ungdommens postil“ på opfordring af folk i Norge 1652, eneretten på en alterbog for Norge 1664 og på en ny norsk lovbog 1667. Og den hurtighed, hvormed han fik fremstillet eftertryk af norske udgaver (Peder Møller og Dorthe Engelbretsdatter), viser unægtelig, hvor meget afsætningen i Norge lå ham på sinde. 7.1.1660 erhvervede han kongelig bevilling til frit og uhindret at handle med bøger overalt i Norge, fornyet 1669.³⁶⁾ Kongelige rejsepas til Norge for Cassube og hans broder Eggert eller hans fuldmægtig blev udstedt henholdsvis 1662 og 1678, fordi han havde penge til gode i Bergen, Kristiania og Trondhjem, hvilket turde godtgøre at han opsøgte kunder disse steder og ydede

På de næste sider: Cassubes privilegium på udgivelse af en ny revideret udgave af lovbogen for Norge 8.4.1667. Det er utvivlsomt blevet trykt på hans egen regning, så at han ved rundskrivelser eller opslag kunne kundgøre sine rettigheder. Rigsarkivet (se note 20).

Fredrich Den Tredie med Guds Naade /
Danmarckis Kongis Wendis oc Gottis Konning / Hertug udi
Schleswig Holsten Stormarn oc Dytinercken Grefue udi Oldenborg oc Delmenhorst. Sigter
alle vitterligt / at eftersom Vi Naadigt hafver for got anset / dend Norske Lov / sampt udgangne Recepter oc
Forordninger / saa vjt som Vort Nye Norge angaar / formedelst atskillige Defecter oc Voris igige Souve
raine Arfve Regierings Bestaaffenhed at lade reviderz, sampt en Fiscal-Act derhos forfatte: Da haffver Vi
efter os Elstel: Christian Cassubens Boghandler oc Indboohner her i voris Residentz Stad Kiøbenhaffn/
hans underdanigste Ansøgning oc Begiering / Naadig, bevilget oc tillat / saa oc hermed bevilger oc tillader / at
hand oc hans Arffvinger forskrefne reviderede Lovbog oc Fiscal-Act / efter at Materienaff os approberit er /
alleenemaa forlegge / lade trøcke oc fall hafve: Oc til dend Elstel aff nogen andre at maa eller skal efter trø
ckis / eller fra andre Stæder trøckt her i Kongerne indforis oc tillig holdis / med mindre saadant med bemelte
Christian Cassubens eller hans Arffvingers Billie oc Tilladelse skeer / under saa mange Exemplariers forbry
delse som i saa maade betradis oc offverkomms Land / halffparten til os / oc dend anden halffve Part til be
melte Christian Cassuben eller hans Arffvinger. Edg skal bemelte Christian Cassuben oc hans Arffvinger
derimod forplict være / forskrefne Verck udi en god stor lafselig Tertie Skrift oc reen nye Stül (som bemelte
Cassuben strax dertil haffver at forskaffe:) med største Flid oc correct vel igiennemset lade trøcke / oc der efter
for it billigt oc lideligt Kiøb / tillige med andre hans Bøger oc Forlag her i vore Konger oc Lande selge oc afhende /
saa frembt hand oc dee denne Voris Benaading agter at niude. Thi forbiuder Vi alle oc enhuer herimod
eftersom forskrefvit staar at hindre / eller udi nogen Naade forfang at giøre / under Vort Hylidit oc Naade.
Giffvet paa vort Slot Kiøbenhaffn den 8. Aprilis 1667.

Under Vort Signet
Friderich.

kredit.³⁷⁾ Af et skifte 1691 efter en bogbinder i Trondhjem fremgår det, at Cassube har leveret bøger i kommission til videre forhandling.³⁸⁾

Indimellem har han haft sammenstød med de fastboende boghandlere. 1651 fik han således beslaglagt bøger i Bergen, men fik dem frigivet.³⁹⁾ Om markedet i Kristiania kom han i konflikt med den derboende boghandler Hans Hoff, der 1661 havde skaffet sig eneret på boghandelen i Kristiania by og stift – dog undtaget den ret, der var tilstået Cassube. Da Hoff 1670 fik sit privilegium fornyet, nød han den triumf også at få udelukket Cassube fra Kristiania. Hoff's virksomhed gav dog snart anledning til klager, dels fordi han eftertrykte bøger som andre havde privilegium på, dels fordi han oprettede sit eget trykkeri. Derved kom han i konflikt med Kristianias privilegerede bogtrykker Michel Thomesøn, som måtte føre en årelang kamp for at få sine rettigheder respekteret.⁴⁰⁾ Cassube, der ikke kan have set med blide øjne på indskrænkningen af sit norske marked, var ikke sen til at gøre fælles sag med andre. 1678, mens sagen mellem Hoff og Thomesøn om trykkeriet verserede, indgav han ansøgning om at få fornyet sin ret til at sælge bøger i Kristiania by og stift under henvisning til, at Hoff misbrugte sin bevilling og trods forbud trykte almanakker, hvad universitetsbogtrykkeren i København havde eneret på. Samtidig anmodede Cassube sammen med sin svigersøn, universitetsbogtrykkeren Corfitz Luft og boghandleren Christian Geertzen regeringen om ikke at give Hoff bevilling til et trykkeri, hvor han kunne eftertrykke deres privilegerede bøger.

Disse noget ufine forsøg på at skade en konkurrent førte ikke til noget. Cassube fik blot til svar, at dersom Hans Hoff ikke rettede sig efter det ham givne privilegium, kunne Cassube sagsøge ham. Med hensyn til trykkeriet resolveredes, at Hoff ikke „bør eftertrække de bøger, som andre har Kongl. Maytt. privilegium paa indtil de aaringer som privilegierne paalyder er forløbne“.⁴¹⁾ Cassube gav dog ikke op. I 1685 indgav han et andragende til kongen om at få fornyet sin ret til at drive handel med bøger i Norge. Sin ansøgning bilagde han klager over Hoff fra folk i Norge, gående ud på at Hoff dels eftertrykte almanakker, dels at han ikke sørgede for at have et ordentligt boglager. Omtrent samtidig beslaglagde Hoff et parti bøger, som af boghandleren Johan Just Erythropilus var sendt til Kristiania, og søgte at få det konfiskeret, til trods for at det var bøger han ikke selv havde på lager. Foranlediget af en klage fra Erythropilus greb regeringen ind og resolverede, at Erythropilus uden yderligere hindring måtte sælge de bøger, som ikke fandtes i Hoff's forretning. Kort tid efter ophævedes desuden alle monopoler på boghandel i Norge, så konkurrencen dermed blev fri, altså også for Cassube.⁴²⁾

Forretningslageret

Cassube oparbejdede gennem årene en solid forretning og må have været temmelig velstående. 1660 kunne han – som en række andre københavnske borgere – låne regeringen penge mod pant i jordegods. Og 1673 bekostede han en stor gravplade i Nicolai kirke i Neustadt Röbel over sin i 1638 afdøde fader.⁴³⁾ Selvfølgelig lod han ligprædikenen over sin i 1676 afdøde hustru udgive med et kobberstukket portræt – ikke af hende – men af Cassube selv, omgivet af 6 små medaljoner med billeder af hans gejstlige forfædre. Lignende stik i mindre format forekommer i to af de salmebøger han udsendte, 1675 og 1681. Mindre flatterende fortæller retsbøgerne, at han lod sin kælder udleje til uskikkelige folk, sidst i 1670erne til en rufferske ved navn Sorte Anna. Da det engang kom til et forargeligt slagsmål om nogle af pigerne ude på Nicolai kirkegård, blev han draget til ansvar. Han var nemlig tidligere blevet advaret af magistraten og måtte, trods bedyrelse af sit ukendskab til livet i kælderregionen, bøde med 150 rdlr.⁴⁴⁾

Med Anna Ziemers havde Cassube fem børn, hvoraf kun to døtre nåede voksen alder. Den ene Dorothea var som ovenfor nævnt tre gange gift, hver gang med en bogtrykker. 14.12.1689 beskikkedes efter ansøgning fra Cassube kommissarier til at skifte mellem ham og hans døtre og søster og svoger, da han på grund af alder havde til sinds at opgive sin forretning.⁴⁵⁾ Et led i dette skifte er antagelig auktionskatalogen fra 19.5.1690 over en „deel Bøger som i Chr. Cassubes Huus... skal autioneres“. I katalogen oplyses nemlig såvel på titelbladet som i kolofonen, at efter salget af bøgerne skal „iligemaade hans Mobilier og huus... selgis“. Katalogen er ialt på 3340 numre, omregnet til bøger ca. 3400, da der nogle steder, hvor der er flere eksemplarer af samme bog, er fejl i nummereringen, så numrene gentages. Katalogen falder i to hovedgrupper, den største er de indbundne bøger på 2832 numre ialt, en mindre del omfatter uindbundne bøger på 508 numre. Bøgerne er i de to grupper registreret alfabetisk inden for de forskellige formater, folio, kvart, oktav og duodez. Ved størsteparten af bøgerne anføres trykkeår og ofte også trykkested. Der er overvejende tale om ældre bøger fra 1500-tallet og 1600-tallets første halvdel; men nyere bøger med trykkeår fra 1670erne og 1680erne forekommer. De fleste af bøgerne er udenlandske, hovedsagelig trykt i Tyskland, en mindre del er danske. Alle fag er repræsenteret, dels skole- og lærebøger i artesfagene, dels videnskabelige værker af enhver art. Hertil kommer en ganske stor del opbyggelig litteratur – salmebøger, bønnebøger og ligprædikener – på såvel tysk som dansk, hvoraf enkelte er Cassubes egne forlagsskrifter.

Cassubes hus blev åbenbart alligevel ikke solgt ved denne lejlighed. Tre år senere, 1693, døde han, og fra dette år foreligger yderligere en auktionkatalog med følgende titel: „Fortegnelse Paa Sl. Christian Cassubens Boghandlers efterlatte Gods bestaaende udi Løssøre, nye-indbundne Danske Bøger, een deel u-indbundne Materier saa vel af Fremmede som den Sl. Mands egne forlagde Bøger; Sampt en stor deel indbundne Bøger af adskillige Faculteter som paa Tisssdag dend 4. Julii udi hans Huus paa St. Nicolai Kirckegaard ved offentlig Auction, imod contant Betaling, til de Mestbydende skal selgis.“ Denne katalog kan betragtes som et inventarium over Cassubes forretning og altså en opgørelse af hans restlager. Der indledes med en oversigt over hans efterladte ejendele, der foruden klæder og inventar omfatter „Tre ny Bogbinder Presser“ og forskelligt materiale til indbinding af bøger, f.eks. „4 og en half Skock Bogbinder Sponner“, d.v.s. tynde træplader til indlæg i bindsider, desuden bogspænder og 4 dusin træplader til at klæbe ABCer op på, de såkaldte ABC-brætter.⁴⁶⁾

I bogbinderlaugets artikler fra 1685 var det ganske vist blevet fastslået, at bogtrykkerne og boghandlerne, når de fik brug for bogbinderarbejde, havde at betjene sig af laugsmestre og ikke måtte benytte bønhaser (fuskere) eller svende uden for laugene.⁴⁷⁾ Bogbinderværktøjet i Cassubes bo lader dog formode, at han ikke har taget det så nøje med reglerne og åbenbart har fundet det praktisk at kunne få indbundet bøger hos sig selv. Da bogbinderpresserne angives at være nye og antallet af træplader ikke er ganske ringe, er det næppe sandsynligt, at der er tale om redskaber og materiale, der har henligget ubrugt siden 1685.

Fortegnelsen over bøgerne falder i fire hoveddele, først en gruppe „Nye indbundne Bøger“, derefter to grupper uindbundne bøger, hvoraf den sidste har overskriften „Ubunden Bøger af den Sal. Mands eget Forlag, som allesammen paa en gang Balleviis skal opbydis“, og endelig endnu en gruppe indbundne bøger. To af afsnittene indeholder næsten udelukkende danske bøger, overvejende Cassubes egne forlagsskrifter, nemlig gruppen af nyindbundne bøger og de uindbundne bøger, som angives at være af hans eget forlag. Mens bøgerne i den første gruppe som hovedregel kun foreligger i ganske få eksemplarer og åbenbart har været beregnet til at stå parat til øjeblikkeligt salg, kan eksemplarantallet i afsnittet med uindbundne forlagsbøger i enkelte tilfælde være ret betragteligt.

Auktionkatalogen giver et interessant billede af Cassubes boghandler- og forlæggervirksomhed. Man får gennem dens enkelte dele indblik i hans restlagers sammensætning og størrelse og kan ved identificering af hans forlagsartikler erhverve sig et indtryk af denne del af lagerbeholdningens

alder. Man ser, at Cassubes lager alene i disse to afsnit ved hans død har bestået af 556 eksemplarer indbundne bøger, heri indbefattet 10 ABC-brætter og 3 gamle landkort på pergament, fordelt på 149 numre, og 11307 eksemplarer uindbundne bøger fordelt på 172 numre, hvortil kommer 8 numre med uspecificerede skolebøger, bønnebøger og viser opgjort i papirmængde, f.eks. „2½ Riis adskillige slags smaa Bønnebøger“ eller „15 Bøger adskillige slags Viser og Historier“, hvor „bøger“ i denne sammenhæng skal forstås som mål for papirmængden. Til dette må så yderligere lægges de udenlandske og danske antikvariske og nyere bøger, som findes registreret i de to andre større afsnit af katalogen. Afsnittet med uindbundne bøger beløber sig i samtlige formater til 135 numre, i eksemplarer til 851, da de fleste numre består af bundter af bøger, mens afsnittet med indbundne bøger i samtlige formater omfatter 608 numre, i eksemplarer 1879. Sammenlagt har Cassubes lager således ved hans død bestået af 14593 bøger, hvortil så yderligere må lægges de ovenfor omtalte uspecificerede skolebøger, bønnebøger etc. Lageret kan således ikke siges at være af helt ringe omfang. Til sammenligning med hensyn til forretningsstørrelsen kan dog anføres, at boghandleren Joachim Moltkes restlager af blot danske bøger og forlagsartikler 30 år tidligere var mere end tre gange så stort, over 50.000 eksemplarer.⁴⁸⁾ Da der imidlertid i Cassubes tilfælde ikke er tale om et bevidnet inventarium i forbindelse med et skifte, er det ikke uden videre sikkert, at auktionskatalogen er identisk med det komplette restlager, men den kan være blot den del, som arvingerne har fundet det hensigtsmæssigt at realisere.

Af de forlagsskrifter, der forekommer i katalogen, er over en trediedel udgivelser fra 1680erne, men der er kun i få tilfælde tale om restoplæg på over ca. 200 eksemplarer. Af større restoplæg kan anføres Cassubes fuldkomne salmebog fra 1684 på 490 eksemplarer og Kirsten Munks bønnebog „Naadens Dørs aandelige Hammer“ fra ca. 1680 på 319 eksemplarer. Derimod er der kun 12 eksemplarer af kvartudgaven af Henrik Gerners postil over kirkeårets evangelietekster „Sædvanlige hellige Dags hellige Tanker“, som Cassube i fællesskab med Christian Geertzen udsendte 1684 i såvel en kvartudgave som en folioudgave; denne sidste figurerer slet ikke i katalogen. Af en anden postil, som Cassube udgav gentagne gange og sidst 1688, Poul Andersen Medelbys „Ungdommens postil“, er der 39 eksemplarer til rest. En tilsyneladende gammel forlagsartikel er „Definitiones articulorum fidei“, et lille hefte der på nogle få sider bragte definitionerne på de vigtigste teologiske begreber på grundlag af Jesper Brochmands dogmatiske hovedværk „Universæ theologiæ systema“. Skriftet kendes i en udgave fra 1662; i 1693 er der et restoplæg på ialt 420

eksemplarer. Men forklaringen er sikkert, at disse repræsenterer en senere (nu tabt) udgave, hvad der bestyrkes af at der i auktionskatalogen efter Cassubes datter Dorothea 1718 forekommer et endnu større oplag på 606 eksemplarer, givetvis restoplaget af en endnu senere (og ligeledes tabt) udgave.⁴⁹⁾ Cassubes lille oversigt havde i øvrigt tidligere været boghandleren Joachim Moltke en torn i øjet, idet Moltke mente, at Cassube hermed havde krænket hans privilegier.⁵⁰⁾

Blandt forlagsartiklerne forekommer endvidere et større parti på 120 eksemplarer af Hans Nansens kendte astronomiske og geografiske håndbog „Compendium cosmographicum“, der i Nansens levetid udsendtes fire gange, senest 1646, men derudover ikke kendes i udgaver med senere trykår. I ligprædikenen over Nansen 1668 oplyses det, at den ved hans død var totalt udsolgt. Det forholdsvise store antal eksemplarer i Cassubes lager lader derfor formode, at der må være tale om et eftertryk af den meget populære bog. Denne formodning bestyrkes af, at Kgl. Bibl. har fire eksemplarer af 1646-udgaven, der trykmæssigt alle afviger fra hinanden, et klart indicium om at der er tale om flere optryk. Når dertil kommer, at der i den ovenfor omtalte katalog over lageret efter Cassubes datter Dorothea 1718 forekommer 390 eksemplarer af bogen, synes det utvivlsomt, at der har været fremstillet eftertryk, og at Cassube og hans familie har tegnet sig for i det mindste nogle af disse.⁵¹⁾

Katalogen giver et ufuldstændigt, men sikkert i hovedsagen dækkende indblik i arten af de bøger, Cassube har forhandlet og bekostet trykningen af, og bekræfter indtrykket af, at hovedvægten i hans forretning har ligget på opbyggelseslitteraturen. I de to afsnit med danske bøger og forlagskrifter hører knap to trediedele til denne kategori, og lægges hertil katekismer og ligprædikener, omfatter den populære opbyggelige og belærende religiøse litteratur lidt over to trediedele af titlerne i disse grupper.

Dog har også skolebøgerne d.v.s. ABC'er, regnebøger, grammatikker, ordbøger og tekster af klassiske forfattere været en væsentlig salgsartikel. Mellem en femtedel og en sjettedel hører til denne kategori. Tidligere havde bl.a. Joachim Moltke og universitetets første bogtrykker haft privilegium på udgivelse af forskellige af de forordnede skolebøger; men på grund af klager over bogtrykkernes skødesløshed med hensyn til trykningen var forlagsretten 1666 blevet overdraget til universitetet, samtidig

På modstående side: Kobberstukket titelblad til ligprædikenen over Cassubes hustrus død 1676. Mennesket fremstilles som knuget under vægten af Moselovens tavler. I hjørnerne de fire evangelistsymboler, øverst med hebraiske bogstaver navnet Jahve, forneden Cassubes boghandlermærke: En opslået bog på hvis ene blad ses en due og et brændende hjerte, og på det andet står: „Pax justificante fide. Rom. 5“, Fred ved den retfærdiggørende tro.

M. Christ Brämers Leichpredigt über Christiiani Cassubij 28. Jahr gewesene Eheliebste

Joh 1:23

Es 43 v 25

1 Cor 15: v: 54

Esaiæ 40 v 1 Tröstet Tröstet

2 Timoth: 2 v 2

Insignia

PAX
DEUS
Justificante
FIDE
ROM 3 v 28

Castubiana

Quisquis in hunc Credit. Vivit et astra Subit.
 V 4. reportabitis imarcessibilem Gloriæ Coronam.

med at indførsel af skolebøger fra udlandet var blevet forbudt.⁵²⁾ Dette betød dog ikke, at boghandlerne ikke kunne forhandle skolebøgerne. Da universitetet 1673 udsendte et nyt oplag af Jørgen Eilersens meget benyttede bearbejdelse til skolebrug af Hans Poulsen Resens retoriske lærebog „Rhetoricarum præceptionum stoicæiosis [græske typer]. Ex parva Rhetorica Philippi & Hermogenis olim selecta“, figurerede Cassube og Christian Geertzen begge på titelbladet som forhandlere.⁵³⁾ Det må have været en god investering, thi allerede 1687 udkom et nyt oplag, denne gang på Bockenhoffers forlag. Om det er 1673-udgaven eller Bockenhoffers fra 1687, der forekommer et enkelt eksemplar af i Cassubes lager, kan ikke afgøres på grund af indførselsens summariske karakter. Bockenhoffer havde 1684 af universitetet fået bevilget ret til at oplægge de små latinske skolebøger og udsendte i årene derefter i hurtig rækkefølge nogle af de mest benyttede, foruden Resens f.eks. 1685 Thomas Bangs „Aurora“, Theophilus Golius' „Grammatica Græca“, 1686 „Donatus, h.c. Paradigmata Declinationum & Conjugationum“, „Pontica Ovidii Sententiosa“ og Stephanius' „Colloquia Minora“, alle udgaver der ikke er bevaret i dag. Men de forekommer i Cassubes restlager side om side med andre, som kendes i bevarede udgaver.⁵⁴⁾

De udenlandske bøger er overvejende registreret i katalogens sidste afsnit. Her findes i modsætning til de danske bøger en ikke ringe del videnskabelig litteratur af „adskillige Faculteter“, som det oplyses på auktionskatalogens titelblad. Lidt over en trediedel af bøgerne med trykkeår er fra 1500-tallet, mens resten er fra 1600-tallet overvejende fra århundredets første halvdel. At Cassube har ligget inde med så gamle bøger, må tages som udtryk for, at hans forretning har haft en antikvarisk afdeling, og at han har opkøbt og videresolgt private bogsamlinger. Et forhold som også fremgår af en af hans forlagsartikler. I den danske oversættelse af Thomas a Kempis' „Christi Efterfølgelse“, som han udsendte 1675, anfører han som en slags annonce, at de tre tidligere danske udgaver af bogen, hvoraf den ældste er fra 1599, alle kan fås hos ham.

De fleste af de udenlandske bøger er trykt i Tyskland, alt i alt lidt over to trediedele. Resten fordeler sig med trykkested i Holland, Schweiz, Frankrig, England og Italien, flest fra Holland og Schweiz, et lille antal fra Frankrig og kun ganske få fra England og Italien. Over halvdelen af bøgerne er affattet på latin, resten er på tysk bortset fra nogle ganske få på hollandsk, engelsk og fransk.

Det er en meget blandet samling udenlandske bøger. Klart er det imidlertid, at også her er teologien det dominerende fag, med bibelkommentarer, dogmatiske værker og stridsskrifter, kateketiske skrifter etc.

Blandt de øvrige universitetsfag tegner filologien sig for den største del med mange grammatikker og ordbøger til latin og græsk, mens lærebøger i andre sprog ikke forekommer. Herudover forekommer i mindre omfang værker inden for fagene medicin, matematik, astronomi, filosofi, historie og geografi, såvel videnskabelige værker som lærebøger.

De udenlandske bøger kan ikke uden videre betragtes som typiske eksempler på, hvad Cassube har forhandlet. Der er tale om, hvad han lå inde med ved sin død, og en del må nok ses som salgsartikler, det har knebet med at få afsat. Tyngdepunktet i Cassubes forretningsvirksomhed har givetvis ligget i hans danske forlagsboghandel. Dette fremgår også af det forhold, at Cassube i løbet af hele sin virksomhed i modsætning til de to internationalt orienterede københavnske boghandlerforretninger, Peder Haubolds og Daniel Paullis, kun to gange har annonceret i de tyske messe kataloger.⁵⁵⁾ Den ene gang det ovenomtalte uddrag af Brochmands dogmatik „Definitiones“, den anden gang bl.a. Wallensbechs beskrivelse af forholdene under Københavns belejring „Diarium polemicum metricum Latino-Danicum“.

Mens de øvrige københavnske boghandlerfirmaer udgav videnskabelig litteratur i større eller mindre grad, og i øvrigt konsoliderede deres forretninger med letafsættelige forlagsartikler som salmebøger og anden gudelig litteratur samt ved kontakter til det tyske marked, er det ganske klart, at Cassube næsten udelukkende har investeret sin forlæggervirksomhed i litteratur af denne art suppleret med andre populære bøger. Han fulgte strømmen, sikrede sig sin andel af markedet i Danmark og Norge, men markerede sig væsentlig som forretningsmand, ikke ved som forlægger at vove pelsen med bemærkelsesværdige initiativer.

NOTER

(1) Hans korrekte efternavn er Cassube og ikke Cassuben (som jeg fejlagtigt har benævnt ham i F & F XXV, 1981). Cassuben er akkusativ eller dativ på tysk, men forekommer dog i nominativ i danske kilder. Den nyeste og grundigste behandling af hans salmebogsudgivelser er Anders Malling, Dansk salmehistorie VIII, 1978, s. 98–121. Om Cassubes virksomhed i øvrigt se C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 252, 254–57; Aleks. Frøland, Dansk boghandels historie 1482 til 1945, 1974, s. 60f. – (2) Cassubes privilegier findes i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1652–1687, ansøgninger i de tilsvarende indlæg. – (3) „Catalogus Librorum, Eller Fortegnelse paa een deel Bøger som i Christian Cassubes Huus tilkommendis 19. May 1690 skal

autioneres“ og „Fortegnelse Paa Sl. Christian Cassubens Boghandlers efterlatte Gods, bestaaende udi Løssøre, nye-indbundne Danske Bøger, een deel u-indbundne Materier, saa vel af Fremmede som den Sl. Mands egne forlagde Bøger... som paa Tisssdag den 4. Julii... ved offentlig Auction... skal selgis“. 1693. (Bibl. Dan. IV sp. 575). – (4) Chr. Brämer, Pred. bey Beerdigung der Frau Anna Ziemers d. 1. Mart. 1676 zu Kopenh. Werckauszschliessende Gerechtigkeit, Rom. 3,28. Kbh. u.å. – (5) P. M. Mitchell, A bibliography of 17th century German imprints in Denmark and the Duchies of Schleswig-Holstein I, 1969, nr. 514. – (6) Chr. Brämer (note 4, s. 110f. – (7) H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme 1377–1728 I, 1943, s. 58; Kjøbenhavns Diplomatarium, udg. af O. Nielsen, I, 1872, s. 731. – (8) Privilegium og ansøgning i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1651–56, fol. 268 og Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1652 nr. 142. – (9) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1659 nr. 142. – Sammesteds 1656 nr. 155 omtaler Joachim Moltke, at et eftertryk af hans egen håndbog er blevet forhindret via sekretær Erik Kragh, og han får samtidig nogle af sine privilegier fornyet, jf. F & F, 1979–80, s. 69. – (10) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1648–50, fol. 154, privilegium af 12.3.1649. Wincklers ansøgning om privilegium på bogen i Danske Kancelli, Indlæg til Registre og Tegnelser 1572–1650, 6.10.1648 – (11) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1657–60, fol. 432. – (12) Om forholdet mellem Moltkes og Cassubes salmebøger se Anders Malling (note 1). – (13) H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 IX, 1932, s. 168f. – (14) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1655 nr. 120 b. – (15) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1660–64, fol. 488. – (16) Moltkes privilegium 1.6.1639 er gengivet i Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1637–39, 1944, s. 833f; fornyelser fra 1649 og 1662 i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1648–50, fol. 148 og 1660–64, fol. 272. – (17) Inventarium over de danske bøger og forlagsskrifter i Joachim Moltkes forretning 1666, ved Ingrid Ilsøe, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen LXV, 1978, s. 84 nr. 449–50. – (18) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1660–64, fol. 576f og Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1664 nr. 187. – (19) Moltkes privilegier i Kancelliets Brevbøger 1644–45, 1968, s. 422 og Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1660–64, fol. 272.

(20) Norske kongebrev med innlegg 1660–1670, red. af Rolf Fladby, Oslo 1962–67, s. 239 nr. 71; trykt eksemplar af privilegiet i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1670 nr. 262. – (21) Om den norske lovsamling se Almindelig Dansk Litteratur-Journal 4. bd., 1783–84, s. 296. – (22) Om oplagene af „Corpus juris Danicum“ se Bibliotheca Danica I, 1961, sp. 629–30, hvor en udgave 1668 anføres indeholdende 11 dele og en udgave 1670 indeholdende 12 dele samt en defekt udgave uden sted og år forskellig fra de to andre. En udgave 1669 i 12 dele forekommer i: Antikvarkatalog 201 Danske bøger, fra Rosenkilde og Bagger, nr. 109; endelig nævnes en udgave 1671 i 12 dele i: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558–1660, udg. ved V. A. Secher, 5. bd. 1899, s. 124. – (23) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1670–72, fol. 112 (konfirmation af 6.7.1670) og Sjællandske Tegnelser 1664–68 fol. 4 (toldfrihed 9.1.1664); tryksagerne se note 20. – (24) På samme måde haves i Kgl. Bibl. to eksemplarer af Cassubes salmebog 1681, En Ny Fuldkommen Dansk Psalme-

bog, det ene med trykt dedikation til Christian V, det andet med dedikation til Vice-Canceller Holger Vind, Cancellie-Raad Didrich Schult, Rasmus Vinding, Matthias Moth, Caspar Schøller, Bolle Luxdorff, Friderich Mechlenburg, Pofvel Nielsen, Peter Hiort, Peter Brandt. – (25) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1660–64, fol. 131, jf. om samme forhold Svend Dahl, Forfattervilkaar i Holbergs Tidsalder, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen I, 1914, s. 341. – (26) Om udgaverne af Sang-Offeret se Dorothe Engelbretsdatter, Samlede skrifter I, udg. af Kristen Valkner, Oslo 1955, s. 10–12, 209–13, 314–15. – (27) Norske kongebrev III,1 1681–1682, red. af Rolf Fladby, Gunvor Foslie, Harald Winge, Oslo 1977, s. 61 nr. 160. – (28) Gl. kgl. Saml. 1071 2°. – (29) Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658–1708, udg. ved Chr. Molbech, 1846, s. 137. – (30) Til Moltkes privilegium 1639 og fornyelsen 1662 se note 16, fornyelsen 1656 i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1651–56, fol. 868. Det kobberstukne titelblad på et bevaret eksemplar lyder: Brandenburgisk Bønebog, Kbh. 1645. Da den desuden er forsynet med Christian IVs portræt, må dette år formodes at være førsteudgavens. Bogens trykte titelblad har imidlertid året 1654, der så enten er en trykfejl eller repræsenterer en senere udgave, hvor pladen fra førsteudgaven igen er benyttet til titelkobberet. – (31) Begge eksemplarer i Det kgl. norske Videnskabernes Selskabs Bibliotek, Trondheim. Udgaven er optaget i Daniel Paullis bogfortegnelse „Mercurius Librarius“ for 1683 bl. Iv. – (32) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1668–70 fol. 191. – (33) Liebe var universitetsboghandler, og det pågældende skrift (Anders Borch, De Persico imperio et recta numerandarum LXX Danielis Hebdomadum ratione, 1688) er en af de få akademiske publikationer Cassube har givet sig af med. Titlerne på de tre bøger, som Cassube, Paulli og Geertzen har været fælles om, er anført i F & F XXV, 1981, s. 32 med note 44 s. 44. Formodentlig gælder det samme forhold Caspar Sibelius, Christelige Bønner oc Tacksigelser uddragne af den Hellige Skrift, 1681, bevaret i to eksemplarer. Eks. i Univ.bibl.1. afd.: Hos K. M. Boghandl. Daniel Paulli; eks. i Karen Brahes bibl.: paa Christian Geertsøn Boghandlers Bekostning. Cassubes andel fremgår af Mercurius Librarius for 1680, hvor bogen annonceres: Hos Ch. Cassube, Daniel Paulli och Ch. Gertsen, se Extraordinaires Maanedlige Relationer 1681, s. 118. – (34) Harald L. Tveterås, Den norske bokhandels historie I, Oslo 1936–50, s. 49. (35) Holger Rasmussen, Bøger og bogbindere i Odense før 1694, 1959, s. 86–87; Palle Birkelund, Noget om Læsning – og lidt om Boghandel – i Aarhus i Slutningen af det 17. Aarhundrede, i: Aarbøger udgivne af historisk Samfund for Aarhus Stift XXXII, 1939, s. 39–42. – (36) Norske Rigs-Registranter XII, Christiania 1891, s. 294; Rigsarkivet, Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1668–70 fol. 563. – (37) Norske kongebrev 1660–1670 (note 20) s. 81 nr. 274; II 1670–1680, red. af Rolf Fladby og Gunvor Foslie, Oslo 1968–74, s. 216 nr. 58. – (38) Tveterås (note 34), s. 47f, jf. Frederik B. Wallem, Bidrag til bokhandelens historie i Trondhjem, Trondhjem 1925, s. 8f. – (39) Norske Rigs-Registranter X, Christiania 1887, s. 221. – (40) Tveterås (note 34), s. 55f. – (41) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Kancellie Kollegie Protokol nr. 6 1678–80, fol. 71, 5.11 og 28.11.1678. – (42) Tveterås (note 34), s. 65ff. – (43) Kjøbenhavns Diplomatarium (note 7) V, 1882, s. 704; Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde, 33. Jahrgang, Schwerin, 1868, s. 162. Efter oplysninger om den afdøde og hans familie står på gravpladen: „Dieses hat Bekostet Und Anhero Legen Lassen Dessen Letzster Sohn Erster Ehe Christian

Cassube Königl. Privilegirter Buchhändler in Dennemarck und Norwegen 1673". – (44) Rigsarkivet: Højesterets Dombog for 1678, fol. 315–323; jf. Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1678–80, fol. 29 og Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1678 nr. 30. Se også referatet i Kæmmerregnskabet, i: Historiske Meddelelser om København 6. bd. 1917–18, s. 13. – (45) Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1689–90 fol. 221. – (46) Poul Müller, Gamle ABCer og Læsebøger, i: Bøgvennen Ny række 3, 1948, s. 17; jf. J. W. Bruun, Den Lancasterske Skoleindretning, 1820, s. 149 og Joachim Larsen, Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1563–1784, 1916, s. 158. – (47) Carl P. Nielsen og R. Berg, Danmarks bogbindere gennem 400 Aar, 1926, s. 192. – (48) F & F XXIV, 1979–80, s. 78. – (49) Fortegnelse Paa Endeel af Sal. Mad. Dorothea Bockenhoffers Forlag bestaaende af allehaande gode Danske og Latine u-indbundne saa vel som indbundne Bøger ..., 1718, bl. A 3v. – (50) Bjørn Kornerup, Jens Bircherods „Synopsis“, i: Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. III, 1957–59, s. 417, jf. F & F XXIV, 1979–80, s. 70. – (51) Es. Fleischer, Prædiken udi Hans Nansens... Ligs Begengelse 25. Nov. 1667, 1668, s. 31; auktionskatalogen over Dorothea Bockenhoffers forlag (note 49), bl. A 3r. – (52) Jf. F & F XXIV, 1979–80, s. 80f; F & F XX, 1973, s. 110; Kongebrevet af 27.1.1666, i: Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. II, 1877–80, s. 730f. – (53) Ikke i Bibl. Dan.; men udgaven findes i Univ. Bibl. s 1. afd. – (54) Bockenhoffers forlagsret se P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark II, 1879, s. 228. Skolebøgerne annoncerer Bockenhoffer i sin avis „Maanedlig Relation om det Nyt som er passeret“ 1685, s. 26 og 74; 1686, s. 106 og 138. – (55) F & F XXXV, 1981, s. 30f.